

СЈЕЋАЊА

ЈЕДАН РАЗГОВОР СА КОСТОМ ЂУФКОМ

Косто Ђуфком је један од најстаријих живих комуниста у Црној Гори. Рођен је 18. маја 1897. године у Ријеци Црнојевића. Између два рата (1918—1941) радио је у Цетињу, прво као обућарски, а затим као пекарски радник. Члан Комунистичке партије Југославије постао је 1920. године. Био је секретар Мјесног и Окружног комитета КПЈ у Цетињу, члан Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору (1928—1930) и организациони секретар Покрајинског комитета (1934—1936). Био је на робији у Сремској Митровици. У току рата (1941—1945) био је у интернацији у Албанији, Италији и Њемачкој. Од 1937. до 1948. године са прекидима је имао партијски стаж. Сада живи у Цетињу као пензионер.

Прикупљајући податке о раду КПЈ у Црној Гори у међуратном периоду, разговарали смо и са Костом Ђуфком. Било је то у Цетињу, марта 1967. године. Тада је са нама био и покојни Павле Милошевић, који је наш разговор снимао на магнетофону. Након прекуцавања Ђуфка је ауторизовао текст. Од тог првог сусрета до сада имали смо више састанака и разговора. Поред тога, водили смо и преписку. Увијек нам се љубазно одазвао када је било у питању давање објашњења у вези са неким догађајем из револуционарног покрета.

Сјећања Коста Ђуфке о раду КПЈ и револуционарног покрета у Црној Гори, а посебно у Цетињу, за период 1919—1939. године веома су интересантна.

Овом приликом објављујемо дио разговора из марта 1967. године.

Какве су биле прве вијести о октобарској револуцији у Цетињу и како сте Ви схватили побједу револуције?

Аустроугарску окупацију провео сам у Цетињу. Још док је трајала окупација, загребачка „Српска ријеч“ донијела је вијест о октобарској револуцији као покрету радника и сељака,

који се приказује као безбожничко и развратничко дјело, дјело руских Јевреја, међу којима је једини прави Рус Владимир Илић Лењин и нико више; а да је он приступио том пустиловном покрету ствар је личне освете, јер му је претходно стријељан брат због учешћа у атентату на цара Александра II. Добро би било питати Лека Маркуша о првим вијестима о октобарској револуцији, јер је у његову радњу стално долазио неки Рус, аустроугарски заробљеник, који нам је више пута говорио о смислу и значају октобарске револуције, будући да је одраније био обавијештен о расположењу маса у Русији, као и о царском самодржављу. Управо, овај Рус нас је први обавијестио да је то напредни покрет руског радника и сељака за своја права, који има за циљ да сруши стари царски полуфеудални систем. Окупаторске новине на Цетињу доносиле су неке вијести о октобарској револуцији. Коначно смо сазнали да је власт радника и сељака у Русији — совјетска власт — успјела да се одржи упркос отпору бјелогардејаца, интервенциониста и других. Али тек са доласком Јована Томашевића ми добијамо тачну представу о стању ствари у Русији и смислу руске октобарске револуције.

Када смо овдје, ваља напоменути да смо за то вријеме ми радници били много ангажовани за ствар уједињења, јер је југословенска идеја тада била у првом плану и требало ју је потпомоћи. За ствар југословенства био је и покојни Јован Томашевић, који је приликом доласка Франше Депереа (у вези с познатом божићном побуном) испред радника отишао код њега лично, залагао се за ствар уједињења и рекао да су у томе смислу и радничке жеље. То је било тешко вријеме борби, превирања, палевина и мучења. Да би ствар била тежа, умијешали су се и Италијани, па је један њихов одред стигао ту до Чекања, одакле смо их вратили натраг. Ово истичем због тога да се види да је вријеме било такво да се мало могло говорити и радити о овим стварима (раду за Партију).

Када је дошло до формирања социјалистичке, односно комунистичке организације у Цетињу?

Непосредно послије ослобођења 1918. године у Цетињу су постојали Раднички дом и синдикална организација, која је била старога типа. То је у ствари било удружење занатлија, претежно оних који су имали приватне радње, тако да је постојала организована група радника, без обзира на то што је била малобројна, у моменту када је у Цетиње дошао Јован Томашевић 1918. године. Мислим да није потребно наглашавати колико је био тај човјек активан. Чим је овдје стигао почео је да разговара и окупља људе — раднике, за које је вјеровао да могу да буду добри комунисти и симпатизери напредног покрета, који се практично тада рађао. Ти су се разговори обично водили удвоје, утроје или појединачно, али су били стални. Поред осталог,

Томашевић је говорио о потреби стварања и чврстог организовања Комунистичке партије Југославије као јединствене радничке и напредне организације. Покојни Томашевић је имао широк круг познаника не само овдје него уопште у Црној Гори. Он је преко њих, заправо преко напредних радника, покренуо акцију за оснивање првих комунистичких организација у Црној Гори. У Цетињу је — као и у другим мјестима Црне Горе — дошло до оснивања Иницијативног одбора, чији је задатак био да се са представницима радничке класе из осталих крајева састану у Подгорици и ту оснују Комунистичку партију.

У цетињском Иницијативном одбору били су: Јован Калуђеровић, месар (у то вријеме радио је као чиновник код Тома Ораовца), Буру Чакић, типограф, Милоња Деретић, Владо Стијеповић, лимар, Видо Бакашевић, Косто Ђуфка, Нико Зачиранин и други чијих се имена не сјећам. Треба нагласити да се ово дешавало 1919. године и да то није била идеја само Цетиња него се у истом смислу радило и у другим крајевима Црне Горе, односно у Подгорици, Ријеци Црнојевића и другим мјестима.

Тада је дошло и до Конгреса уједињења, априла 1919. године у Београду, гдје је основана Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) и том приликом основан Обласни одбор за Босну, Херцеговину и Црну Гору са сједиштем у Сарајеву.

Да ли је прије Буковарског конгреса постојала Комунистичка партија у Црној Гори као организована странка?

Постојала је. На Конгресу уједињења била је заступљена Црна Гора преко делегата Марка Машановића. Није ми познато како је Машановић доспао тамо — или је то учинио на своју руку, или на неки други начин. Управо, вјеровати је да је он отишао као делегат испред своје цеклинске групе. Али, ако се свугдје каже да је био делегат Црне Горе, онда постоји и могућност да га је Јован Томашевић упутио на своју руку, без да је претходно некога о томе консултовао. Не знам да ли је из Цетиња ишао ко.

Колико је 1920. године бројала чланова КПЈ цетињска партијска организација?

У то вријеме у Цетињу је било око 300 чланова КПЈ. Ту је било радника, ђака, интелектуалаца (као Нешко Радовић и др.), полуинтелектуалаца и др. Нето, ово је питање условно, јер се не смије испустити из вида тадашње опште незадовољство у Црној Гори, а посебно у Цетињу и Катунској нахији послје уједињења 1918. године. То познато незадовољство маса је користила Комунистичка партија Југославије, иако по убјеђењу ти незадовољници нијесу припадали Комунистичкој партији. Овај

повољан моменат ми смо обилато користили, а нарочито у изборима за Уставотворну скупштину 1920. године, односно све до забране Комунистичке партије Југославије. Било би идеалисање ако би се тврдило да су сви они који су били уз Комунистичку партију у исто вријеме били и комунисти по убјеђењу. Заправо, ми смо користили општенародно нерасположење како би наш покрет у очима народа изгледао што масовнији. Да је ово тачно потврђује доношење Обзнане, када се Комунистичка партија у Цетињу, као и другим крајевима Црне Горе, потпуно распрснује и практично престаје да постоји у било каквом виднијем облику.

Руководилац Мјесне организације у Цетињу до Вуковара био је Ђуро Чакић, секретар организације, а благајник Ђуро Ђуровић. У вријеме непосредно послје Обзнане баш тај Ђуро Чакић и Ђуро Ђуровић, Милоња Деретић и др. дају изјаве преко „Слободне ријечи“ да су били у заблуди, заведени људи, и да се у потпуности опрађују од Комунистичке партије Југославије, са којом немају ничега заједничког. Ето такви су били неки из руководства Партије. А тек какав је био остали кадар, који је био мање одговоран и мање задужен за рад у напредном покрету! Истина, било је другова, као: Бошко Радановић, Јован Калуђеровић, Нико Зачитранин, Стојан Ђурђевић, Косто Ђуфка и други, који су и даље остали убијеђени комунисти и досљедни чланови Партије.

Цетињска организација у вријеме почетка свога рада имала је Дом, чија зграда и данас постоји у онаквом стању каква је тада била. Ту смо се стално окупљали и договарали, али у најранијем периоду партијске организације на Цетињу ми нијесмо имали ни најосновнијих услова за рад; првенствено недостајала је литература, а ни искуства у раду нијесмо уопште имали. Нешто касније дошли смо до „Развитка друштва“ од Филиповића, „Почетнице“ и — ништа више. Што се мене тиче, био сам човјек још политички неформираан и неупућен. Наводим као детаљ да сам једном приликом у разговору са покојним Јованом Томашевићем тражио да ми препоручи неку литературу да прочитам и нешто више научим. Јован ме је упутио на Чернишевског, односно на његово дјело „Шта да се ради“. То сам више пута не само читао него и проучавао, али нијесам могао стећи никакву одређенију оријентацију, и тек много касније схватио сам циљ слободног удруживања у Русији. Код Чернишевског многе ствари нијесу биле довољно доречене и јасне.

Да ли су 1920. године у Цетињу спроведени општински избори: уколико јесу, реците ми нешто о њима.

Јесу. Управо, ми смо се тада сакупили на договор, на коме је истакнута потреба да радници уђу у Општину. Односно, претходно смо одржали збор у кући Нада Византина. Знам да је један од одборника био Алекса Абрамовић, професор, који сада

живи у Титограду као пензионер. Ми смо тад имали засебну листу, али се имена одборника не сјећам. Имам изборне општинске листе из 1923. и 1926. године, али то вам сада не могу дати. Напомињем да радници нијесу могли продријети у цетињску општину, ни тада ни касније, због онаког изборног система.

Приликом избора нама није било тешко ангажовати масу присталица, јер је све листовом било за Комунистичку партију, односно на тај начин се манифестовало нерасположење створено Подгоричком скупштином и актом о уједињењу од децембра 1918. године.

Сјећам се момента када се тих дана, уочи избора, из Боке Которске са изборне агитације враћао покојни Јован Томашевић. Ми смо га чекали изнад Нове вароши. Било нас је око 400 другова, који смо жељели да га допратимо у Нову варош. Управо, ми смо на тај начин хтјели да манифестујемо своју снагу и своје нерасположење. То је вријеме када смо се служили и смицалицама. Послужили смо се овим тиме и овог пута: наводно смо добили неки телеграм од највиших совјетских руководиоца у коме они поздрављају и одобравају акције Комунистичке партије у Црној Гори. То нам је за ту прилику свестрано користило, јер, између осталог, познате су традиционалне везе између ова два народа, а и углед нове совјетске власти бивао је све популарнији. Поред овога, ми смо растурали летке, прогласе и све друго што би могло користити угледу Комунистичке партије. У то вријеме наше су пароле биле: „Коме закон лежи у топузу, трагови му смрде нечовјечством“, „А богу је жртва најмилија, поток крви кад провре тирјанске“ и сл. У то је вријеме моја радња била мјесто гдје се најактивније радило, јер је скоро увијек, и као по правилу, тамо навраћао покојни Јован Томашевић, дајући нам упутства и објашњења.

Како сам већ рекао, посебно се нерасположење тадашњим режимом манифестовало у цетињском крају, односно у Катунској нахији, тако да смо имали својих људи и у самој полицији. Управо, док још нијесу били саопштени изборни резултати, полицијски писар је долазио неколико пута и саопштавао колико је Комунистичка партија добила гласова у којој општини. Ми смо га са покојним Јованом Томашевићем чекали у кафани Мартиновића, која се налазила код Владиног дома. Владало је велико интересовање за исход ових избора.

Реците ми нешто о револуционарној штампи и начину њеног растурања у легалном периоду рада Комунистичке партије.

Ми смо имали свога колпортера, али је са штампом ипак ишло посебно тешко, нарочито касније. Наручивали смо штампу, касније смо добијали и „Борбу“; све је откупљивано, а оно што нијесмо могли да продамо давали смо без надокнаде.

Реците ми како сте у том периоду организовали прославе Првог маја.

Ми смо настојали да на било који начин даднемо симболично и прикладно обиљежје том радничком празнику. О томе постоје у Музеју, овдје, и аутентичне фотографије. Сјећам се 1920. године, кад се 1. маја маса нас окупила код кафане неког Пљевљака Бајића, који је радио у Његошевој улици. Полиција је осјетила нашу намјеру и изашла је на улице и поставила митраљезе. Није било лако кренути, јер су пријетили митраљезима и могло је доћи до пуцања у масу. У том моменту, док смо се ми колебали, Станислав Ј. Иванишевић први је узео црвени барјак и кренуо уз улицу, а затим преко Балшића пазара. Ту се сви окупљамо и ту је Јован Томашевић одржао говор. Одатле смо отишли код Зетског дома и ту смо се фотографисали.

Касније, по доношењу Обзнане, нијесмо имали могућности да се окупљамо, јер је то било строго забрањено, а одржавање зборова и забава једино је било допуштено у затвореним просторијама. Непдје 1925. или 1926. године, да бисмо манифестовали и на неки начин обиљежили Први мај, договорили смо се да посјетимо гроб покојног Јована Томашевића. Имам и фотографију о томе. Сјећам се да смо том приликом повели са нама и дјецу, која су се и фотографисала са нама.

Године 1923. одлучили смо да прославу Првог маја одржимо у кафани „Три побратима“. Пошто је отпјевана „Марсељеза“, јер тада нијесмо знали „Интернационалу“, Милош Ивановић, студент, говорио је о значају Првог маја, а Душан Бећар, бријач, рецитовао је „Црвену заставу“ Абрашевића. Требало је одатле да кренемо и да прокрстаримо цетињским улицама. Међутим, издвојило се свега нас 10—12 другова, и та је група изашла из сале и кренула да демонстрира. Међутим, долази Душан Богдановић, са исто толико жандарма колико је нас било у групи. Због оваквог односа снага, морали смо се разићи.

Касније смо се искупили и пошли на Белведер. Тамо су дошли жандарми, али нас нијесу узнемиравали пошто смо наш скуп правдали излетом.

Ето, тако се радило, и под таквим условима, али смо ми морали и на овај начин да се одужимо својој савјести.

Реците ми о стању у партијској организацији у Цетињу и уопште о радничком покрету послје доношења Обзнане.

Како сам раније рекао, у Цетињу је постојао Раднички дом. Дом се налазио у кући Иване Никичине. Непосредно послје доношења Обзнане требало је да полиција изврши плијећење инвентар који се налазио у дому. Прије него се предсједништво дома договорило шта треба предузети (предсједништво дома су

сачињавали: Нико Зачиранин, председник, чланови: Нико Бемин, Алекса Ђуфка и још неки другови чијих се имена не сјећам) за ову прилику, позвао ме је Комнен Спахић — секретар Милована Цаковића, жупана — и саопштио ми да сјутрадан треба да се изврши конфискација имовине Дома. Иначе, опоменуо нас је да о томе никоме ништа не говоримо, односно да не кажемо никоме о томе да ме је обавијестио да сјутрадан треба да се изврши конфискација. О свему овоме постоји и данас сачуван записник у Музеју „Јован Томашевић“ у Цетињу. Ја сам био много захвалан Спахићу и обећао сам да ће ово остати тајна. Међутим, када смо износили ствари из Дома (то су били претежно музички инструменти и др.), једна група младића је то радила неопрезно и на сијалице је ставила црвену хартију, што је полицији пало у очи. На овакав поступак, јер је претходно вјеровао у моју дискретност, Комнен Спахић се много љутио и чак ме због тога псовао.

Најкраће што могу да кажем — партијска организација у Цетињу послје Обзване није била ништа друго него разбијена војска; настаје тада доба потпуне пасивности и деморализације. Истина, ми смо одржавали неке, да их тако назовем, везе, али се то чинило само у четири ока и тајно. Заправо, ова организација је вегетирала двије до три године послје Обзване, али у смислу чвршће организованости и повезаности, као и у смислу било каквих замашнијих акција, била је посве лабилна. Остало је нас неколико усамљених и малобројних другова уз Јована Томашевића који смо одржавали какве-такве везе и радили колико смо могли и колико су то ондашње прилике допуштале. Сви они људи, чак и руководићи, како сам раније истакао, јавно су се одрекли Комунистичке партије и отказали сваку сарадњу са нама; потом су нас избјегавали и није било прилике да се виде у нашем друштву.

Ради историјске истине мора се истаћи да је до 1923. године постојало илегално партијско руководство, које су сачињавали: Јован Томашевић, Бошко Радановић, Нико Зачиранин, Јован Калуђеровић, Косто Ђуфка, Алекса Ђуфка, Душан Бећар и Светислав Минишић. У циљу што веће предострожности, везе са осталим партијским форумима и вишим партијским организацијама одржавали смо искључиво и једино усменим путем. Лако је замислити да је Партија свога краја при таквим условима живота и рада тада преживљавала, као и у осталом дијелу земље, своје тешке дане.

На који сте начин одржавали везе са Котором до 1923. године?

Ми смо то чинили усменим путем, заправо — били смо у вези с Адолфом Муком, који је имао своје везе преко Дубровника са осталим организацијама, а све је ишло преко Беча. За

те везе (из Беча) коришћени су жељезничари, поморци и др., а постојали су канали и преко Београда. Све су ове везе одржаване куририма и то преко поузданих и провјерених личности, а никако преко партијских организација.

Ради илустрације реченог наводим један детаљ из каснијег живота и рада, када је Комунистичка партија била законом забрањена. Управо, не могу тачно да се сјетим када је из Беча дошао на Цетиње покојни Лазар Ђуровић — ваљда је то било 1926. или 1927. године. Покојни Лазар, како ми је тада рекао, донио је лично за мене једну поруку из Беча. Како га ја није сам познавао, одбио сам да примим ту поруку (радило се о новцу). Рекао сам му да не припадам никаквој организацији, те према томе о томе нећу ништа да знам нити да разговарам. Ђуровић ми је на то рекао да је он дошао по вези и да зна за подгоричку организацију, али да ове паре треба да остави код мене. Дошло се догле да се Ђуровић морао вратити са Цетиња необављена посла. Ово истичем због тога да би се схватило како се у то вријеме одржавала партијска веза једино преко личности, те да је и у том погледу било великих тешкоћа и великог неповерења.

Током 1929. и 1931. године неке поруке из Беча добили смо од др Груја Петровића и др Милована Ђелковића.

Током 1923. године дошло је до формирања Независне радничке партије Југославије. Како је у Цетињу формирала Мјесну организацију НРПЈ?

Како је Комунистичка партија Обзаноном била у Цетињу скоро ликвидирана, до 1923. године било је овдје највише до 12 чланова, са врло малим бројем симпатизера. Да би се ово илустровало наводим примјер: када је требало да на општинске изборе 1923. године изађемо као Савез радника и сељака, ми смо на сто мука успјели да прикупимо довољан број гласова за иступање кандидатске листе. Заправо, недостајао је и број кандидата и број предлагача. Били смо приморани да узмемо папир и мастило и да по улици и од радионице до радионице купимо потписе, а требало нам је неких 50 гласова да бисмо могли изаћи са својом листом. Како је било стање Партије потврђује чињеница да су тада гласала за нас свега 72 бирача. Из тога периода чувам изборну листу.

За даљи рад Партије Цетиње, од 1923. до јуна 1924. године, не могу Вам говорити, јер сам тада био на страни. Управо, тада ми се разболио брат и као тешког плућног болесника морао сам да га поведем у неки аустријски санаторијум који се налазио између Беча и Граца. Пошто сам га тамо оставио, вратио сам се у Београд и ту се задржао. Циљ мога задржавања у

Београду био је да нешто више научим. Ту сам се преко Јова Загоре повезао са покојним Мошом Пијаде, којег сам нашао у редакцији „Радничких новина“. Тако сам успио да се повежем са Партијом. Поред тога, повезао сам се са неким синдикалним организацијама, односно са једном организацијом која је тада најбоље радила у Београду. Сјећам се да је секретар Синдикалне подружнице столара био неки Велимир Радуловић. Очекивао сам да ћу много видјети и научити. Међутим, одмах сам се увјерио да се ту скоро ништа није радило, јер на сваком наредном састанку могло се констатовати да није извршен ни један од задатака постављених на претходном састанку. У то вријеме радио сам колико сам могао у партијској организацији, и ту сам одржао 2—3 састанка. У међувремену и сам сам се разболио. У Београду сам учествовао у акцијама напредних радника, као и у спроводу неком убијеном раднику са обале Саве. То је било непосредно послје убиства Љубице Љубичић. Учествовао сам и на протестним зборовима поводом одлуке Београдске општине којом се тражило да онај који жели да постане њен члан треба да претходно плати таксу од 1.000 динара, што за оне прилике није била мала пара. Сјећам се да је референт на том збору био Триша Кацлеровић. Ту није било богзна колико учесника, али је зато била маса полицијских агената.

Поводом прославе Првог маја у Београду 1924. године налазио сам се на збору на Бајлоновој пијаци, а касније сам са осталим радницима учествовао у прослави. У Београду сам се учланио и у пјевачко радничко друштво „Абрашевић“, али ни тамо није ишло како треба. У међувремену долази ми брат из болнице као неизлјечен, јер болничке власти нијесу смјеле више да га држе, пошто је за оне прилике био неизлјечив плућни болесник, и умире код мене у Београду. Тада ми долази мајка и, нешто на њен притисак а и зато што је сада породица зависила једино од мене, морао сам напустити Београд и доћи да стално живим у Цетињу.

Знате ли нешто о штрајку учитеља 1920. године?

О томе не бих могао много да Вам кажем. Знам да смо међу учитељима имали чланова Комунистичке партије и њених симпатизера. Сјећам се Душана Лопичића и Васа Вукмировића, учитеља, који су били наши симпатизери, заправо — Лопичић је био и члан Комунистичке партије. Када је било питање слања на школовање у Совјетски Савез, знам да је пао избор на Душана Лопичића, али је отишао касније Марко Машановић. Машановић је важио као истакнути комуниста и трибун радничке класе, због чега је и изгубио службу.

Реците ми нешто о Партији радника и сељака, ко је од 1924. до 1929. године био у мјесном руководству Комунистичке партије, као и о општинским изборима 1926. године.

Године 1926. преговарали смо са црногорским федералистима, које су представљали Мило Татар и Блажо Милошевић. Од нас су преговоре са њима водили Бошко Радановић, Томо Шћекић, Нико Зачиранин, Јован Калугеровић и Косто Ђуфка. У почетку су преговори обећавали успех, али смо ми опрезно радили јер смо очекивали да ће нас издати, што су у задњем моменту и учинили. Чудно је, колико и интересантно, њихово коалирање са радикалима. Заправо, изборна листа била је у односу 1:1 — радикала и федералиста. Ми смо, како рекох, на вријеме прозрели њихову намјеру и благовремено смо припремили самосталну листу.

Ко је био у покрајинском руководству у то вријеме, како се тада звало покрајинско руководство — обласно или покрајинско?

Од 1923. године највише партијско руководство за Црну Гору зове се Покрајински комитет. Ако се он за вријеме послје 1923. године наводи под другим именом, значи да се ради о необавијештености.

Године 1926. одржан је III конгрес Комунистичке партије Југославије. Ко је био на њему делегат из Црне Горе?

Никола Ковачевић је присуствовао Конгресу. Не сјећам се да ли је прије Конгреса одржана покрајинска конференција, што би било природно очекивати. Сјећам се да је покрајинска конференција одржана 1928. године. У то вријеме одржавао сам састанке са Николом и овдје и у Подгорици. То се строго тајно чинило. Никола је чак једном приликом, у мом присуству, истјерао своју жену из куће у 11 сати ноћу, само да бисмо остали насамо.

Године 1928. у Старој вароши (Подгорица) код Рибнице, у непосредној близини Жандармеријске станице, одржана је Покрајинска конференција за Црну Гору, Боку и Санцак. Конференцији су присуствовали представници ових партијских организација, као и представник Централног комитета. Између осталих, сјећам се присутних Адолфа Мука, Милана Радана и Марка Поповића. До ове конференције секретар Покрајинског комитета је био Ниша Милановић, који је на конференцији поднио извјештај о раду Покрајинског комитета. То је било 1928. године, јер знам да је тада излазио „Радни народ“. У овом сам потпуно сигуран. На овој конференцији сам изабран за члана Покрајинског комитета. Расправљали смо том приликом о положају села

и о раду Партије на селу, о националном питању и о организацији саме Партије.

Радило се у то вријеме под врло тешким условима. Рецимо, Ниша Милановић је од полиције био протјеран из Подгорице и морао је једино ноћу од Даниловграда долазити у Подгорицу тајно и одржавати састанке.

Сјећам се једног састанка који је одржан у Лимарској улици у Подгорици. Састанак је одржан у некој шупи, пуној смећа, без таванице и без свјетла. Полиција је била обавијештена о нашем скупу и покушали су да уђу. Ми смо се притајили, али послије неколико минута настало је јаче куцање на врата и ми смо морали да се разбежимо куд је ко знао и умно. Ја сам побјегао са покојним Станком Драгојевићем, и послије бјежања кроз непознату варош нашао сам се у стану Станка Драгојевића.

Шта ми можете рећи о др Вукашину Марковићу и како сте ви комунисти гледали на његов покрет уопште?

Марковић је био присталица тзв. перманентне револуције, коју је идеју донио под утицајем учења Троцког. Послије доласка у Црну Гору имао је састанак са Јованом Томашевићем, којом је приликом говорио о неизоставној потреби револуције у Југославији. Покојни Јован је био човјек реалан у поступцима и промишљенији од Марковића, и није се одлучио за такву авантуру, јер је власт била учвршћена и није уопште било могућно извести револуцију, а није ни постојала партијска директива у том правцу. Послије тога они су се потпуно разишли и Вукашин се повлачи у илегалност, не пријављујући се због два убиства која су везана за његов одметнички рад. Када се увјерио да се у шуми не може више одржати, пријавио се 1924. године (донекле на ријеч жупана Цаковића). Ми смо Вукашину и друговима у затвору слали храну, као и оном неваљалом Петку, који је био заједно са Вукашином. Добија се утисак да је Петко раније био повезан са Вукашиновом групом. Међутим, то није истина, јер су њега са суђења пуштали на слободу. Ми о њему тада нијесмо знали ништа. Знамо да је направио неке проневјере у својству стручног предавача столара у Сиротињском дому у Даниловграду.

Вукашин Марковић је успио да сам организује бјекство из затвора. За Вукашиново бјекство је затворски жандарм осуђен на 8 година робије. Вукашин се за то бјекство одржије припремао: вјежбао се у гимнастици и радио такве ствари да се вјеровало да је душевно неуравнотежен човјек. Рецимо, навешћу овај примјер: када га је једанпут судија позвао на разговор, он тек што је ушао у канцеларију затрчао се и прескочио преко стола и столице на којој је судија сједио. Радио је и друге сличне ствари. Зато се и причало о његовој неурачунљивости. Године 1925. коначно је успио да побјегне, без ичије помоћи или учешћа

Партије. Како се то десило непосредно уочи Ускрса, Цетињани су у шали говорили: „Христос васкрсе, Вукашин утече“.

Мој покојни отац, иако са Комунистичком партијом није имао ништа, стално је слао затвореницима храну, јер је то осјећао као хришћанску дужност. Тим поводом једино је Радојица Никчевић упутуио мојој породици захвалност, рекавши да се нико други није осјетио да затвореницима помогне. Послије Вукашиновог бјекства моме оцу је забрањено да дотура храну у затвор. Сјећам се да се тада говорило како Вукашин четује и носи петокраку звијезду. Много касније, заправо када сам био на Голмом отоку, причао ми је Мирко Марковић, професор универзитета и његов рођак, да је Вукашин страдао у Совјетском Савезу приликом познате Стаљинове „чистке“ 1936. године у једној душевној болници.

Како сте организовали штампање „Радног народа“?

Ми смо свим средствима настојали да се организује и омогући излагање легалног партијског листа. Колико се ја сјећам, то је питање највише заговарао Алекса Павићевић. Управо, на свим конференцијама Павићевић је говорио: „Легални лист“, „Легални лист“.

Организацију су извршили наши другови у Подгорици, а од нас су тражили да шаљемо чланке, новчану помоћ и претплату. Било је прилога чак и из Америке.

Сјећате ли се штрајка обућара 1927. године у Цетињу?

Ради се о браћи Ђурић, који су имали јаку обућарску радњу и практично држали цијелу варош. Имали су и најбоље раднике, које су врло слабо плаћали. Радници су захтијевали повећање дневница за 10 динара, али су они то одбили. Партија је радила да се Ђурићи обавезу на осмочасовно радно вријеме, и то само за двије врсте радника, односно за I и II класу, а не за III класу — ученике и недоучене раднике (калфе). Тражили смо успостављање радничких повјереника преко јединственог радничког синдикалног покрета, али они то одбијају. Ми смо успјели да прикупимо велику помоћ за необезбијеђене раднике. Врло је интересантно за ту прилику да је предсједник Цетињске општине Томо Милошевић, који се издавао за великог демократу и пријатеља радника, дао тада 300 динара помоћи уз услов да му се име не убилијежи. Него, ми смо били свјесни да је то његов трик. (Стријељан је овдје у Цетињу првог дана послје ослобођења.) Али, за оно вријеме помоћ од предсједника Општине, ма колика била, за нас је представљала велику политичку подршку. Најзад, дошло је до штрајка, па су тражени раније наведени услови. Међутим, штрајк се завршио безуспјешно, али је и радњу браће

Ђурић довео до потпуне пропасти. Ђурићи су покушали прво са штрајкбрехерима, али ни ту нијесу имали успјеха. Неки радници који нијесу хтјели да се врати на посао успијевају да се запосле у другим мјестима, неки отварају и сопствене радње, а неки су напустили Цетиње. Ђурићи су вјеровали да ће се одржати и без радника, те набављају неке посве застарјеле машине, које су их коштале грдне паре. Поред тога, требало је извршити прилагођавање просторија адаптацијом и сл., што је опет изискивало велике издатке; организују и такси-службу и продају бензина, али им све то није помогло и потпуно пропадају. Овакав крах радње браће Ђурић говори да је штрајк у моралном смислу превазишао и најжељенија очекивања. За Тома Милошевића се тада вјеровало и говорило да је „Александров човјек“.

Каква су била финансијска средства Комунистичке партије до 1929. године?

И прије и после ове године средства Партије су се формирала искључиво од појединаца, чланова Комунистичке партије и њених симпатизера, на бази поклона. Чланарина није уопште постојала. Највише су прилога за Партију давали Саво Вуковић и Саво Мариновић (о Саву Вуковићу би више могао рећи Јово Загора, јер је то преко њега ишло). Ми смо између себе прикупљали помоћ колико смо могли.

Ваше сјећање о Марку Машановићу и његовом раду?

Ја нијесам непосредно обавијештен о Марку Машановићу. Што знам — то је из разговора са другим лицима.

Машановић је дјеловао и радио у Риједи Црнојевића. То су познате акције преко забава, сијела и др. О неком опсежнијем раду и акцијама преко литературе за почетно вријеме се не може говорити, јер Машановић није могао имати литературу, пошто је тада није имао ни Јован Томашевић. Године 1925. Машановић одлази у Совјетски Савез и враћа се први пут 1928. године ради рјешавања проблема фракционаштва у Комунистичкој партији. После обављеног посла он је дошао у Цеклин, под изговором да види своје. Задржао се кратко вријеме у Подгорици, а затим долази у Цетиње. Ни са ким се не састаје, и остао је два дана у мојој кући. Ту је највише разговарао са покојним Алексом, мојим братом. Други пут се враћа 1930. године. Дошао је у Цеклин код породице, гдје је захтијевао да га обавезно пријаве жан-дармеријским властима. Породица и други су били противни томе и предлагали му да га крију колико год то буде потребно, али он остаје упоран при ранијој одлуци. Говорио је да је оклеветан и обијеђен као антикомуниста и да ће једино својом смрћу доказати своју припадност и оданост Комунистичкој партији.

Послије овакве његове упорности породица га је пријавила. За њега је у Цеклин отишао Раде Бошковић, човјек из полиције, иначе рођак му по женској линији, који га је довео у Среско начелство. Прије него га је Бошковић довео у полицију свратили су заједно у Машановића стан, попили по кафу, гдје му је Раде, будући обавијештен о свему што га чека, предлагао бјекство, али Машановић ни тад није пристао. Шофер који их је довезао причао ми је касније да су Машановића увели у полицију и да га је послије тога Раде Бошковић питао да ли посједује оружје. Будући да Марко није претходно претресан, дао је један револвер. Међутим, на питање да ли је члан Комунистичке партије Југославије, Марко је рекао: „Ја једино дајем одговор само мом Централном комитету, а слугама класног непријатеља Комунистичке партије одговарам овако!“ На то вади скривени револвер, пуца на Рада Бошковића и рањава га.

Друга верзија о смрти Марка Машановића је од Ника Јерговића, а њему је, наводно, то причао Божо Ђурашковић (Нико и Божо су били пашенози). По тој верзији, тада је у полицији Марко убио наредника а другог ранио, а потом бјежи у правцу дворишта, али га озго, са степеница, из пушке убија неки Милан Иванчевић, полицијски чиновник. Приликом секцирања леша убијеног наредника доказано је да је зрно (нађено у наредниковом тијелу) испалено из пиштоља Рада Бошковића приликом узвраћања пуцњем на Машановића, када је овај пуцао на њега. Ђурашковић је био судија војног суда у Зетској војној области.

Много касније, у Сремској Митровици, када сам био на рођији, о покојном Марку Машановићу сам разговарао са Јованом Веселиновим. Он ми је рекао да га лично не познаје, али да је чуо да је Машановић био предавач на некој вишој партијској школи у Совјетском Савезу и да му се слика налази у Галерији жртава међународне реакције. Том приликом сам Веселинова питао и за Јова Радуновића, обућара са Цетиња, који је такође био у Русији. Веселинов ми је рекао да је он радио у некој фабрици, гдје је открио неку троцкистичку пруту, и да је послије тога успјеха постао директор исте фабрике, па је одатле отишао у Шпанију као добровољац републиканског покрета, гдје је и погинуо. Овај Радуновић је отишао у Совјетски Савез 1927. године.

Леш Марка Машановића је полусахрањен у неком потоку, поред тијела познатог разбојника Кика Капе, који је стријелан због разбојништва. Ту је остао до послије ослобођења.

Интересантно је да смо послије Машановићеве смрти добили партијску директиву како је он спортуниста, душевно поремећен човјек, комунистички отпадник, и да га није вриједно спомињати. Да је ово тачно потврђује чињеница да је његово тијело остало тамо у потоку до 1949. године. Једна група рођака Машановића ишла је код Блажа Јовановића и тражила да се његове кости пренесу у Цеклин и сахране у породичну гробницу. Блажо је тада рекао да се Марко не може сахранити у породич-

ну пробницу, без обзира на утлед његових родитеља, него да он припада Партији и да ће се она старати о томе. Међутим, у том смислу није ништа предузето и њега касније преноси родбина и коначно сахрањује у Цеклину. Кажем, послије Маркове смрти услиједила је директива у којој се говори о његовој невриједној личности, а слична је била директива и поводом смрти Брацана Брацановића 1929. године. Ово треба знати. Постоји вјеровање да је неко у Централном комитету желио да се отараси Марка и Брацановића.

Зашто се то не испита? Јер о овоме зна не само један човјек. Никита Хрушчов је приликом посјете Цетињу 1962. године рекао да зна да је из овог мјеста Марко Машановић, који је својевремено био предавач на једној руској високообразовној установи.

Рад Партије у Цетињу од 1929. до 1931. године?

То је, најблаже речено, вријеме потпуне стагнације; не само у Цетињу него уопште у цијелој Црној Гори. Долазиле су директиве да оснивамо илегалне синдикате. Ми смо размишљали како да се створе и организују синдикати при тако слабом стању Партије, и та је ствар, природно, морала пропасти. Друга, још несрећнија директива усмјерила је да се диже оружани устанак — и то је пропало. И тек, 1930. или 1931. године долази у Подгорицу Адолф Мук, ствари почињу кретати на боље. Да се унаприједио рад Партије, он се залагао за оснивање услужних радњи чији би се вишкови давали Комунистичкој партији као извор финансијских средстава за њене потребе. У том смислу је основана обућарска радња, у којој су радила 3 комуниста: Алекса Маркуш, Никола Бољевић и Петар Дервиш. Да би им био омогућен рад, успјели смо да подигнемо кредит од 10.000 динара. Јемци су били Бошко Радановић, Косто Ђуфка и Нико Јерговић. Међутим, шта се дешава — они су те паре пролуповали и на крају нас тројица, потписници мјенице, морали смо надокнадити обавезе према банци. Тако се жалосно завршила та акција око обућарске радње у Цетињу. Захваљујући великој упорности Адолфа Мука, од 1931. године почиње организованији рад Партије и њен утицај постаје све јачи и све значајнији.

Године 1932. долази у Цетиње парламентарна делегација са циљем организовања режимске политичке странке. Прво што је требало да учинимо — морали смо испитати расположење грађанства и како да организујемо и демонстрирамо општеномодно нерасположење за ту прилику. Када је требало да мјесне власти изврше дочек, требало је да ми организујемо пометњу. Заправо, Владо Сајичић, човјек који није имао никакве везе са Комунистичком партијом, а на кога сам имао приличан утицај, пристао је да при поздраву парламентарца и мјесних власти направи неки испад. Тако је и било. Када је Сајичић почео да виче, жан-

дарми су га зграбили и ми му се стављамо у заштиту и узвикујемо пароле. Настаје хапшење. За час се организује поворка, која иде до Црногорске банке. Код Црногорске банке пресретају нас кордони жандармеријског пука и ми се враћамо преко Балшића пазара, гдје смо се и разишли. Другога дана, када су парламентарци и представници мјесних власти пошлци на договор у позоришну зграду, ми смо се били окупили тамо гдје се сада налази Путник. Узвикивали смо пароле и поновила се поворка као и претходног дана. То се понавља и трећи дан.

Треба истаћи да је ту око 90% било и присталица других партија и губеђења, као: демократа, земљорадника, федералиста и др. Поводом ових акција био је осуђен отац Петра Лопичића на казну затвора.

Значи, до Адолфа Мука у Комунистичкој партији Црне Горе осјећа се потпуна стагнација, како сам већ и рекао.

Батрић Јовановић у књизи „Комунистичка партија Југославије у Црној Гори“ пише да је III покрајинска конференција одржана у Котору 1929. године. Шта ви мислите о томе?

Конференција тада није одржана, нити је Адолф Мук тада био секретар. Мук долази у Подгорицу тек 1930. или 1931. године, и ту по партијској директиви ради у хотелу „Империјал“.

Четврта покрајинска конференција за Црну Гору, Боку и Санџак, којој сам ја присуствовао, одржана је у Котору 1932. године, у кући Адолфа Мука. Стражу смо имали пред кућом, а материјал за конференцију држала је Мукова мајка у њедрима, јер је могла лако да нас изненади полиција. Путовали смо ноћу, а свако моторно возило које би се кретало последије 8 сати увече морало је имати специјално одобрење. Ово напомињем да би се схватило какве су све тешкоће биле у нашем раду.

Чији је псеудоним из тога времена „Жаба“?

Највјероватније је да се ради о Катици Мук.

Сјећате ли се неких важнијих акција Партије до Вашег избора у Секретаријат Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору?

Ми смо преко извјесних пунктова били повезани са селом, као са Бјелошима, Очинићима, али смо се највише ослањали на рад у самом граду, и главно упориште су нам тада чинили синдикати. Дошли смо на идеју да оснујемо УРСОВЕ синдикате. О овоме смо се договорили са друговима из Подгорице, Котора, и других мјеста. Међутим, на наше велико изненађење тамо нијесмо наишли на разумијевање, јер су се они изгсварали да је то

авантура, опортунизам и сл. Ја сам био присталица рада преко УРСОВИХ синдиката, јер смо тада имали много заједничког. Ово тим прије што овдје није постојала организација социјалдемократа. Буро Павићевић, као синдикални функционер, каже да је ово било 1933. године, и са њим треба о томе да разговарате. Ми смо тражили од Главног одбора УРС-а да нам пошаље материјал, и они нам шаљу три формулара за пријаву. Како су касније назрели нашу намјеру, у заједници са полицијом ометале су наш рад. На крају успијевамо да оснујемо синдикате 1933. године. Буро Павићевић је једно вријеме радио као председник Међуструковног одбора, и он много зна о томе. Када смо успјели да оснујемо синдикате, исто су то учинили и другови у Подгорици.

Тито је касније истицао наш поступак као оправдан, јер преко рада УРС-а и других радничких организација, било којег типа, Комунистичка партија је шире захватила, а имала је и много заједничког са радницима, без обзира на то што су радили у УРСОВИМ синдикатима.

Ово Божо Љумовић неће признати. Љумовић је једнога дана дошао овдје и захтијевао да Покрајински комитет пређе на Цетиње, јер у Подгорици наводно није постојало услова за рад. Изненађен оваквим поступком Љумовића, одговорио сам да то није нити моја нити његова прђија, и да о тако важној ствари треба да одлучи конференција. Ово из разлога што су овдје услови били много неповољнији од оних у Подгорици, с обзиром на то да су овдје биле сконцентрисане све полицијско-управне власти од мјесних до бановинских, као и сједиште Зетске дивизијске области. Мјесец дана након овог разговора са Љумовићем услиједила је Покрајинска конференција. На тој конференцији наш представник био је Никола Лекић, који је имао препоруку да ни под којим условима на прихвати премјештање Покрајинског комитета из Подгорице у Цетиње. Међутим, Никола Лекић је једва то дочекао и Покрајински комитет 1934. године прелази у Цетиње. У Секретаријат су изабрани Бошко Радановић, Косто Ђуфка и Никола Лекић.

Секретаријат је непрестано радио и стално одржавао међусобне контакте. Како тада у свим мјестима нијесу постојали окружни комитети Комунистичке партије а ни сви мјесни комитети, наша прва брига била је да то питање ријешимо, односно да оснујемо окружне и мјесне комитете гдје они нијесу постојали. Посебну тешкоћу представљала је набавка материјала да би они могли да раде. Поред тога, требало је радити у Синдикату и у клубу „Ловћен“. Требало је покренути лист Комунистичке партије за Црну Гору, односно за територију Покрајинског комитета у Цетињу, у циљу што јачег и потпунијег организовања и дјеловања Партије у Црној Гори.

Како је била организована техника Покрајинског комитета у Цетињу?

У почетку је то ишло тешко, јер није било лако почети без ичега. Прво смо одабрали Панта Вушуровића, човјека од повјерења, па смо га задужили за технику Покрајинског комитета. Затим смо дошли до једне писаће машине, коју је Панто украо из овдашњег Хигијенског завода. Набављање материјала није била лака ствар, јер је полиција знала какав се материјал налази у књижри Марка Вујовића и Пера Вујовића, а то су биле једине двије књижаре у Цетињу. Ако бисмо се за летке, протласе и друго служили папиром набављеним у овим књижарама, полицији не би било тешко да пронађе ко је купио материјал, јер се знао квалитет папира, врста папира, као и његов произвођач, те смо често за наше потребе морали набављати то чак из Дубровника. Сличан је случај био и када нам је требало црвено платно за прославу Првог маја и Седмог новембра. Полиција је ишла дотле да је једанпут открила да смо извјесне ствари куцали на машинама у Вановини. Полиција је имала отисак свих приватних и јавних машина у Цетињу, па су на основу тога лако долазили до зокључка о чијој се и каквој машини ради.

Ми смо се носили мишљу да сами организујемо штампарију. Успјели смо да украдемо слова из Државне штампарије, али је требало набавити плочу и ваљак. Украдена слова Панто Вушуровић је сакрио у некој пећини у правцу Будве. Та су слова пронађена поводом трагања за убиством јердара Сава Јовићевића. Открили су их ученици и пријавили полицији.

Мене тјешти једна ствар: ми смо овдје радили колико смо год могли и колико било ко други у осталој Црној Гори, и при условима гдје су биле пруписане за све вријеме полицијско-управне власти од најнижих до највиших, а гдје је било и сједиште Зетске дивизијске области. За све ово вријеме није се десило да полиција било шта пронађе и открије. То се може објашњавати једино нашом великом обазривошћу.

При техници смо имали и шапирографе, али је с тим ишло доста тешко, јер се шапирограф издавао по посебном одобрењу власти, без обзира ко га је набављао, макар се радило и о предсједнику општине. Међутим, како смо у књижари Марка Вујовића имали свог симпатизера, Шања Дрецуна, ми напишемо налог неке општине из неког села, ставимо фалсификовани штампбил и тако нам власник књижаре уступи шапирограф. Када би полиција касније интервенисала, власник се изговарао да има исправан налог а да је шапирограф понио неки сељак којег не познаје. Ми смо вршили умножавање летака, прогласа и другог партијског материјала, који смо потом разашли преко шофера, чланова Комунистичке партије. Материјал за Бар и Црмницу ишао је преко Цеклина. Овај материјал растуран је преко провјерених и сигурних људи, као што су: Кићо Шћепановић, Павле Бећар, Душан Секулић и Бећо Лазовић, који су били чла-

нови Партије. Шофери су знали коме треба даље тај материјал да се преда и они су то уручивали.

Године 1933. написали смо проглас када су преко Цетиња пренесени посмртни остаци покојног Станка Драгојевића. Полиција се бунила што на посмртној листи није био стављен крст, а ја сам се правдао да сам написао текст посмртнице, а да на крст нисам ни мислио.

У овој техници покренули смо августа 1935. године и лист „Удар“, као орган Покрајинског комитета Комунистичке партије за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију, који је излазио једанпут мјесечно. Изашао је један двоброј. „Удар“ је рађен за потребе мјесних и окружних комитета, као и за потребе Покрајинског и Централног комитета. Излазио је у ограниченом и најнеопходнијем броју примјерака. Заглавље листа дао је Бранко Драшковић, који је тада живио у Београду. Прилоге су давали Никола Лекић, Бошко Радановић, Косто Ђуфка и други.

Да ли је у том периоду излазио какав лист СКОЈ-а за Црну Гору?

Не сјећам се. Полицијски извјештај који Ви наводите у вези са скојевским листом може да буде и полицијска инсинуација, што није био риједак случај за то вријеме и за те прилике.

Приликом претреса стана Панга Вушуровића 1936. године, према полицијском записнику, нађен је материјал међу којим и проглас о националном питању?

Могуће је да се ради о неком допису за „Удар“. Што се тиче става о националном питању, ми смо ишли у покрет као бјелаци и присталице уједињења. Међутим, од првог дана Партија је пропагирала да то није уједињење него ропство за црногорски народ. Него, ми тада нијесмо, из више разлога, могли јаче дјеловати у масама, јер црногорске масе није било могуће окупити на радничким паролама. Једино по националном и економском питању ми смо могли окупити јаче црногорски народ. Посебно су нам користили у том погледу VII конгрес Коминтерне и искуство Комунистичке партије Француске.

У вријеме велике свјетске економске кризе економско питање било је актуелно, јер је то доба пропадања ситне привреде и пољопривреде. Сјећам се да су нам углавном пароле биле 18. фебруара 1935. године: отпис дугова, праведан откуп дувана, економска помоћ селу итд. Збор је сазвао Међуструковни синдикални одбор. Чак смо сарађивали и са федералистима, иако код њих није било представника из централне управе, него се радило о периферним и мање значајним личностима. Успјех се осјетио ту и тамо, али на крају од тога није било ништа, јер у њиховим очима ми смо представљали трећи сталеж. У тим и таквим момен-

тима пресудну улогу играле су родбинске и братственичке везе; можда је у другим мјестима то ишло лакше, али сам ја имао посебне сметње, јер ми је порицано чак да сам и Црногорац. Ове сарадње са федералистима биле су испред петوماјских избора 1935. године.

Када је Покрајински комитет прешао у Цетиње, поставило се питање одржавања везе са Бечом. Никола Лекић ме је упутио на Ника Јерговића, али сам се ја у почетку устручавао да нас не би неко открио, али на крају Јерговићу шаљу материјал у књизи „Шаховски проблеми“, јер је био познат као љубитељ шаха, и то нам је било некако сигурније. Из Беча смо добили свега два пута материјал преко Јерговића. Одржавали смо везу преко Зембиља и Загреба. Одавде смо материјал слали преко курира и преко Катице Мук, јер је Адолф Мук имао старе везе, а Катица је била наш шифрант.

Приликом мог хапшења у Радничком дому, били су довели још и браћу Станиће, Николу Бољевића и друге. Када сам стигао у Дубровник, тако сам нашао Мјесни комитет из Котора.

О Архиву Покрајинског комитета имам обавјештење које ми је дао Крсто Перовић, који је тамо присуствовао и да је тај материјал Покрајинског комитета пренесен и склоњен у Бајице. Он би Вама о томе више рекао, јер је лично учествовао у склањању. Сада живи у Бјелопшима.

Шта ми можете рећи о демонстрацијама 18. фебруара 1935. године у Цетињу?

Непосредан повод за организовање ових демонстрација јесте убиство Мирка Срзентића у Београду, као и одраније нагомилани и неријешени економски и политички проблеми. Поред тога, ми као Партија последи дуже пасивизације тражили смо у јачим акцијама афирмацију Комунистичке партије и да би се јаче осјетила улога Покрајинског комитета и његов рад у Црној Гори. Донесена је одлука Покрајинског комитета да се 18. фебруара изведу демонстрације на цијелој територији Покрајинског комитета. О томе је постојао претходни договор. Претходно су одређене ударне групе од 10—20 људи на свим важнијим мјестима и раскршћима, које су имале за циљ да подстичу акцију и да интервенишу за случај сукоба са полицијом и да не дозволе да се збор растури. Тога дана главне наше пароле су биле: дугови, откуп дувана, помоћ селу, питање запошљавања итд. Међуструковно синдикално вијеће је сазвало збор легално. Полиција, истина, није одобрила збор, али није постојао ни акт о његовој забрани, и народ се окупио.

Послије VII конгреса Коминтерне Централни комитет је издао књигу „Новим путевима“, у којој се каже: као примјер како треба организовати масовне акције „нека ... послужи примјер Цетиња, а како организовати штрајкове, нека послужи примјер дубровачких обалских радника Дубровника“.

Ток демонстрација почело је на Балшића пазару, гдје се свијет окупио и гдје је одржао говор Блажо Лопичић. Били су присутни жандарми и полицајци, а били су присутни и другови из наше четири ударне групе одређени према Његошевој улици и Војном стану. Жандарми су закрчили улице, ионако стјешњене великим снијегом. Требало је пробити кордон. Није то била лака ствар. Ми смо дизали паролe и викали, али требало је кренути.

Забуна међу жандармима и полицијом створена је у моменту кад је један демонстрант ударио штапом по глави жандармеријског наредника Говедарицу. Тај моменат су демонстранти искористили и пробили кордон жандарма.

Наступајући Бајовом улицом, наишао је камион натоварен неким намјештајем, међу којима су била скидана дрва за огријев. Шофер Нико Јовановић намјерно је зауставио кола. Демонстранти су користили овај материјал бацајући га на зграду. Узвикујући паролe, поразбијали су многа стакла на згради Бановине. Варош је била потпуно затворена. Сељаци су намјерно демолирали излоге и трговачке радње. У међувремену умијешала се и војска. Послије обиласка и друге улице, Његошеве, било је беспотребно задржавати се даље, јер су демонстрације у моралном и политичком погледу потпуно успјеле. Заправо, говори су одржани, демонстрације изведене и почело се полако растурати. Међутим, полиција и жандармерија приступила је хапшењу. Ухапшено је стотину људи. Даље, што нам је остало — требало је написати летак и растурити га по вароши и околини. То сам ја учинио у заједници са Пантом Вушуровићем.

Претходно је била организована исхрана затвореницима и по 30 динара дневно помоћи породицама ухапшених радника. Једну групу ухапшеника су пустили, а један дио су задржали, казнили 30 дана затвора и предали суду. Затвореници су штрајковали глађу и послије 11 дана сви су пуштени на слободу. Ја и Панто Вушуровић нијесмо били ухапшени. Можда је то полиција срачунато учинила, да створи лош утисак о нама као виђеним комунистима. Ово износим као претпоставку. За полицију је било врло интересантно, колико и загонетно, јер, како сам већ рекао, успјели смо да одштампамо и растуримо летак, и сад је за полицију питање откуд летак а комунисти су ухапшени сви.

У 1935. години била је још једна масовна акција, у вези са петوماјским изборима. За наш рад и акције у вези с тим постојале су директиве из Београда и Запреба, гдје се у начелу теорисало без икакве практичне конкретности. Управо, требало је по тим директивама да идемо са социјалдемократима Драгише Лапчевића, а затим да излазимо самостално, али на крају су обадвије ствари пропале. По задњој директиви требало је да се придружимо опозиционој листи. Ту је директиву оvdје донио Милован Вукотић. За ту прилику требало је написати летак. Договорили смо се ја, Никола Лекић и Милош Ђетковић како да се напише летак, јер се морало пазити да се не обојимо зеленашки. У са-

стављању прогласа на крају нас је помогао адвокат Саво Стругар. Ми смо се коначно везали за листу Влатка Мачека. Наш кандидат је био Нико Јерговић. У Цетињу смо добили, колико се сјећам, свега 210 или 220 гласова. Знам да је приликом тих избора у Подгорици постигнут најбољи успјех.

Какав је био Ваш рад с омладином?

До доласка Покрајинског комитета у Цетиње имали смо само скојевске уличне ћелије. Послије тога организација се проширила на Гимназију, на Учитељску школу и чак на Православну богословију. Скојем су руководили Блажо Јовановић „Коза“, иначе фармацеут, Алекса Ђуфка, Владо Дапчевић и једно вријеме Ђорђе Лопчић. Како су руководиоци СКОЈ-а били студенти, односно људи који су се нередовно задржавали у Цетињу, у њиховом одсуству са омладином је радио Алекса Ђуфка. Чуди ме што се о томе понегдје нетачно пише.

Ради истине, мора се напоменути да је директор Цетињске гимназије, неки Мркобрад, човјек доведен са стране, са специјалним задатком да разбије Комунистичку партију у Цетињској гимназији, послије узалудног рада, на једном састанку рекао: „Ја не могу ништа да учиним, јер ову дјecu не васпитава Гимназија већ пекарска радња браће Ђуфке“, а писати о овоме као што пише Алекса Ивановић није ништа друго него обични опортунизам или страх да се не каже права истина.

Шта ми можете рећи о Адолфу Муку?

Читав наш заједнички рад био је усмјерен и посвећен искључиво практичним пословима: агитација, пропаганда, углед Комунистичке партије у масама, утврђивање и чвршћа организација Комунистичке партије.

Мук је био један од најинтелигентнијих партијских радника у Црној Гори, човјек који је знао више језика и човјек од јаке воље и енергије. Колико је он познавао и био упућен у теоријска питања, то је друга ствар, јер је мало ко од нас био у томе довољно поткован. Данас се може причати шта се год хоће, али то што се знало било је из праксе, кроз директиве и оно што је човјек сам научио. Истина, у Подгорици је постајао тзв. „Спец“ за сељачка, радничка, просвјетна и друга питања, али ми овдје нијесмо били теоретичари нити смо то могли да будемо из разумљивих разлога. Видите, ми данас гледамо преко телевизије гдје се објашњава однос друштва и државе — то је ботама наука, а ми смо далеко тада били од тога.

Покојни Мук је имао добру библиотеку и био је човјек који је читао и знао је много из праксе и живота, а изнад свега интеллигентан и радан човјек, поштен и искрен, и без икаквог ком-

промиса. У сваком случају то је био човек за кога се може потпуно рећи да је у сваком погледу био прави комуниста.

Мук је отишао за Беч 1934. године и тамо је остао до 1936. године. Отуда нам је слао материјале преко Котора, односно преко Катице Мук, која је имала шифру. Те извјештаје су преносиле само повјерљиве личности. Интересантно је забиљежити да смо ми слали људе чак до Дубровника да приме такав материјал.

Интересантан је и случај када сам се сусрео са Муком у Сремској Митровици. Он ми је том приликом рекао: „С обзиром на твоје поријекло, Централни комитет се сагласио да те не треба искључити из Партије“. Он је данас мртав, али тако су ствари стајале.

Врло је чудно да је Мук, поводом брода који је требало да прихвати шпанске добровољце, осумњичен као шпијун и да је његова кривица што је брод осујећен. Међутим, истина је на другој страни. О том броду расправљало се у свјетској јавности, а поред тога брод су прво пресреле италијанске власти које су обавијестиле наше органе, и тако се ствар свршила у вези с бродом без Муковог учешћа, јер он са тим није имао никакве везе. Он ми је рекао једном приликом у затвору у Сремској Митровици да ће ту ствар објаснити „када се све ово сврши“.

По мом одласку из Митровице донио сам његову поруку писану на марамици за Катицу Мук. Ово знам због тога што сам се дуже са њом задржао у Котору иако сам стражарно спровођен, те није постојао неки други разлог за моје задржавање без да предам Мукову поруку. Још ћу нешто рећи о Муку кад будемо говорили о Марку Гргуровићу.

Мук је стријелан од стране Италијана 1943. године. Послије његове смрти Катица се преудала за Антона Франовића, који је раније био у Совјетском Савезу. Франовић је као информбированац био на Голом отоку. Касније је умро. Анте Матковић, Катицин брат, данас живи у Котору, и могли бисте преко њега више сазнати о њој. Син Матковићев ради у Скупштини општине Котор.

Како је у Цетињу Секретаријат Покрајинског комитета организовао Црвену помоћ и да ли су постојали одбори Црвене помоћи?

Главни одбор Црвене помоћи налазио се у Подгорици.

Питање Црвене помоћи поставило се на конференцији у Љубљани децембра 1934. године, којој је присуствовао и Горкић. Од учесника те конференције данас је, како сам обавијештен, једино жив Иван Мачек. Према извјештају Николе Лекића који је полиција заплијенила преко Митровића, спомињу се сва питања која су расправљана на конференцији, а посебно о Ској и Црвеној помоћи. Ској је била организација без одређеног

програма и служио је Партији као курирска веза, техничка помоћ и сл. Како Ској није имао своје одређене задатке, требало га је реорганизовати по принципу Партије. Наиме, требало је основати мјесне комитете, окружне комитете и покрајински комитет. Наш делегат на овој конференцији био је Ристо Лекић.

Мора се истаћи да се Црвена помоћ заснивала на личним везама. Рецимо, ја тражим од тебе 5 динара, од другог 3 динара и тако редом. Стана Котарош је дошла прво код нас овдје, а био јој је задатак, постављен од Централног комитета, да организује Црвену помоћ у Црној Гори 1935. године. Знам да је касније радила код Божа Љумовића, па би он о томе морао више знати.

Чини ми се да је Одбор Црвене помоћи био овдје у Цетињу, али нијесам посве сигуран. То вјероватно ће знати Божо Љумовић, јер је Стана Котарош радила код њега у „Астри“. Знам да смо основали мјесне одборе, испоставе и повјеренике. Црвеном помоћи у Цетињу руководила је Олга, сада Ђурић, рођена Лекић, удавана Даниловић и Петричевић (сестра Николе Лекића). Данас живи у Београду.

Шта ми знате рећи о Марку Гргуровићу и његовом односу са Покрајинским комитетом?

О Марку ћу Вам причати када будемо говорили о провали Партије из 1936. године. Ја сам га, истина, одраније мало познавао, јер је овдје живио само као дијете. Касније су његови прешли да живе у Подгорицу, а одатле је он касније упућен за Совјетски Савез.

Почетком 1936. године добио сам обавјештење у којему је између осталог стајало: „Зараза је у породици, чувајте се заразе“. То је значило да је почела провала и да треба да се сачувамо. Касније добијам друго писмо у којем се каже: „Зараза је прошла, радује нас да сте остали имуни“. Даље се у том писму истиче да у смислу превентиве никогда не примамо, макар имао најисправнија документа. Баш тада, односно непосредно после задњег писма, долази у Цетиње Марко Гргуровић. Са њим ме је повезао Вуко Вуксановић, наш човек, који је служио као партијски пункт за везе, јер му је то и само радно мјесто омогућавало. Управо, он је био заступник Предузећа за саобраћај браће Беговић из Подгорице.

Приликом нашег састанка у Цетињу дуго смо разговарали шетајући у правцу Манастира. Из разговора са њим добијам утисак да је човек одан Партији и од повјерења. Сјећам се да ми је тада рекао: „Ви ћете одговарати ако ми се нешто догоди“. На ово сам примјетио: „А ко ће одговарати ако нам се обојици нешто догоди“. Био сам при потпуном увјерењу да га је у Цетиње упутила Партија по специјалном задатку и вјеровао сам да га треба примити. Међутим, Никола Лекић је утицао на мене

да га не треба примати, јер је у том смислу постојала, како сам рекао, и директива да ни са ким не ступамо у контакт, па мако он био. Тако сам и поступио.

Други мој сусрет са Марком Гргуровићем био је у Мостару, када сам се враћао са робије из Сремске Митровице. Заправо, ми смо се нашли у једном купеу — разумије се, нас су стражарно спроводили, односно њега је спроводио један жандарм, а мене други. Приметио сам да ми је то познат човјек и још у возу почео да разговарам с њим, вјерујући по његовом изгледу да је неки учитељ, али никако нијесам могао да се сјетим о коме се ради. Најзад сам увребао прилику, када је он изашао из воза у Хуму да пије воде. Потрчао сам за њим и питао га како се зове. То сам урадио са недовољном обазривошћу, па ме он опомену на небудност и тада ми је рекао: „Јеси ли ти луд, зар ме не познајеш... ја сам Марко Гргуровић“ и додао: „Зар не видиш колико је агената у возу, и води рачуна шта причаш“. Питао сам га: „Шта је с тобом“. Одговорио ми је: „Блажо ме је предао полицији у руке“. О овоме нијесам никоме причао. Можда то није истина, али су ово ријечи Марка Гргуровића. Ево, видите колико је ово шкакљива ствар.

Када сам дошао у Цетиње, саопштио сам о његовом доласку. Владу Дапчевића, који се за овај случај јако заинтересовао и тражио је начин да се повеже са њим.

Марко је иза мене остао у Херцег-Новом. Шта се даље дешавало са њим — није ми познато.

Шта ми знате рећи о откривању партијских организација (провали) 1936. године?

То питајте другог. Мени је незгодно о томе говорити и упоређивати Марка Радовића с Алексом, јер је мени Алекса брат.

Када смо већ овдје, желио бих да напоменем једну ствар, која се може лако провјерити. Заправо, када је послје ослобођења било суђење Вујковићу и Губереву, суђењу је по посебној вези присуствовао и Раде Вукаловић. Губерева је по званичној дужности заступао београдски адвокат Јово Ђурчија. На претресу, када је било питање у вези са Дубровником, Никола Губерев је између осталог рекао и ово: „Никада нећу заборавити име Коста Ђуфке. Био ми је наредио Вујковић да га тучем. То нијесам учинио, јер је Ђуфка тамо много зла доживио“. Како ми је причао Вукаловић, настао је мали тајац; вијеће се згледало, настало је шатутање и претрес је одложен за сјутрадан. Биће да је вјеровао да сам на неком „високом мјесту“. Него, то је речено пред судом. Не могу а да не кажем да су они који су се најгоре држали пред полицијом данас хероји. Заправо, при првом испитивању све су признали, а чим дођу код нас — као по договору су говорили: „Мене су искасапили, али ништа ни-

јесам хтио да кажем“. Иако смо били свјесни да им се при тако биједном држању није могло ништа нарочито десити. Управо, то су људи који су све признали истог момента. Како ја данас могу да говорим како је ко имао држање? ...

Послије суђења какво сте политичко стање затекли у Сремској Митровици?

Прво што морам рећи — ту се радило о једној личности око које се креће судбина свих затвореника, а у првом реду моја судбина, а та је личност Петко Милетић. У задње вријеме ми смо били почели да чујемо понешто о њему — пјевају се пјесме и др. О томе имају нека сјећања писана на робији у којима има врло шкакљивих ствари и неистина.

До посљедњих остајем у Термотерапији у Дубровнику. Испод крова су ме спустили у приземље. Ту ми је било исто као у овој хотелској соби у односу на поткровље, гдје сам провео 2—3 мјесеца. Дошао сам код Петра Вулићевића. Овај Вулићевић је сељак из Црмнице. Он ми је тада рекао: „Ево Ти Милоша Ћетковића Планинца“. Ћетковић ми је тада испричао да је све признао. Да би чудо било веће, он није признао само оно што га је оптужница теретила, него чак и то како је дошао у пекарску радњу браће Ђуфка, и да смо га ми смјестили у хотел „Београд“. На моје питање зашто је то урадио кад никаквог разлога за то није постојало, рекао ми је: „После дугог мучења, кад сам се колебао да ли ћу признати или нећу, донијели су ми записник Петка Милетића из којег се видјело да сам његовим посредством отишао у Совјетски Савез на школовање“.

Кад смо стигли у Митровицу, сретају нас Црногорци. Ја ћу Вам казати и који: Чедо Мијовић, данас ради у СУП-у, и упознају нас са осталима говорећи: овај је троцкиста, овај је опортуниста, овај је добар, овај није добар, овај је револуционар итд. Да би чудо било веће, пише се чак и уџбеник гдје се говори да је Петко Милетић оснивач Комунистичке партије у Црној Гори, а што се то приписује неком адвокату Томашевићу — то је утицај малограђанштине те ствари неистине и опортуниста. Даље се говорило како његово село Ровца нијесу могли заузети Аустријанци цијелу годину последије капитулације црногорске војске јануара 1916. године, и да за све ово једина заслуга припада Петку Милетићу. Даље, да је тај исти Петко члан Комунистичке партије Мађарске још од 1916. године, да на суду није рекао ништа осим своје име и тако даље.

Сукоб је почео овако:

Случајно се Петко нашао у Митровици са Пантом Вушуро-вићем, којом приликом му је Петко рекао: „Ти си, Панто, све признао“. На ово му је Панто одговорио: „Причао си и ти, Петко, богами као грамофон“. Вјеровали Ви то или не, али то је страшније било рећи него данас да неко јавно на улицама све

најгоре говори против Тита. Сада, можете да схватите каква је тада била ситуација у Сремској Митровици и ко је био Петко Милетић. Како смо ми одраније били обавијештени да Петко није оно што се о њему прича, ми смо почели да се држимо по страни. Интересантно је да су затвореници вјеровали да ће Црногорци кад стигну сви бити присталице Петка Милетића и да ће тек тада стање у затвору постати сасвим неподношљиво. Наводим један детаљ. Долази код мене Михаило Ивић Фома и тражи ми оптужницу. Ја сам му је дао, јер је то јавна ствар и није било разлога да му је не дам. Поводом овога случаја био сам позван на одговорност. Све су нас ислјеђивали редом: како је текла истрага, како се ко држао, дочим Петка није нико ислјеђивао. Формиран је Одбор, у који су ушли: Моша Пијаде, Андрија Хембрант, Блажо Раичевић и Ниша Милановић. За члана тога Одбора предвидјели су били и мене. То сам одбио, а касније је то исто учинио и покојни Моша Пијаде.

Приликом одржавања састанка јавио се за ријеч Блажо Раичевић и између осталог рекао: „Ми немамо ништа противу Петка нити желимо да га нападамо, нити да га бранимо“. Е, тада тек настаје права хајка. Сада се тражи објашњење ко је тај што може поствљати питање Петка Милетића на дневни ред. Послије овога, у оваквој ситуацији, када су ствари већ покренуте, Петко наводно иде у болницу, да не би својим присуством „утицао“ на држање својих присталица. На састанку референт је био Иван Корски, који је држао реферат — да не претјерам — али неких 10 сати. Ту се све клеветало и нападало, једном ријечју све без Петко Милетић. И то је трајало данима! Најзад је отишло писмо за Централни комитет. Централни комитет одговара тзв. новембарским писмом од 1937. године. У писму Централног комитета се страшно критикује колектив у Сремској Митровици.

Међутим, дешава се и друга ствар. Дошло се путем веза до записника са Суда за заштиту државе о држању Петка Милетића. (Овај записник о држању Милетића набавио је Блажо Раичевић преко својих пријатеља.) Ово је био преломни моменат у Сремској Митровици. Послије овога записника људи од пера, као покојни Моша и неки Загребчанин, упуте Централном комитету писмо у којем га обавјештавају ко је Петко Милетић и шта се ради у Митровици. Најзад долази тзв. децембарско отворено писмо Централног комитета Комунистичке партије Југославије (ми смо га добили јануара 1938. године). У писму се Кажњенички комитет — КАКИЋ — квалификује као фракционашки центар који има пунктове кроз цијелу земљу и који спрема напад на сам Централни комитет. Због овога се разрјешава Кажњенички комитет (КАКИЋ), а за повјереника се поставља Моша Пијаде. У писму се посебно апелује да се Моша Пијаде потпомогне. На једном мјесту у том писму је речено како је Централни комитет прекорен од стране Коминтерне за постојање троцкистичког центра у једној робижашници, а да о томе Цен-

трални комитет не зна. Даље се позива свака организација, сваки комуниста, сваки члан Комунистичке партије, да се бори против ове фракције, јер је опаснија од свих које су се јављале до 1930. године. Послије овога почињу да се дају изјаве, али ни половина чланова колектива није се раскритиковала. У међувремену долази за Мошиног помоћника Крсто Попивоца, јер „када је знао да брани Комунистичку партију пред судом, знаће да је брани и међу затвореницима“, како се тада говорило. Моша оснива два-три одбора од по 10 чланова, са задатком да се испита стање у Сремској Митровици. Настаје бушкарање петковаца: „Шта ће одбори?“, „Шта ће све то!“ Петковци истичу за секретара Радована Вуковића, али на крају крајева прошао је Мошин кандидат. У таквој ситуацији морао је и сам Петко да пише о својим грешкама. Премда је он изнио оне најбезначајније, у иронији је говорио: „Баћа је паметан, али је Дједа паметнији“ (алузија на Централни комитет и Коминтерну).

Приликом мог изласка из затвора рекли су ми Моша и Крсто Попивоца да не треба причати ништа о ономе што се догађало на робији, и да у том смислу постоји и партијска директива. Ја сам рекао да ту нема никакве директиве, и шта је онда Отворено писмо. Касније је поворено да сам петковац! Молим Вас, шта можете на то да кажете?

У таквој ситуацији ја долазим овамо. Желим да Вас питам: откуд је то могућно да Моша нареди да се о Митровици не прича ништа? Знам да сам рекао Моши том приликом: „Зар се није за Нишу Милановића причало да је у дослужу са Управом затвора — то значи да је шпијун“. Од њега се брат рођени одрекао. Знате ли ви то — рођени брат! Жене су се одрицале од мужева — свега је било.

Када сам напустио Сремску Митровицу мени су као и осталим рекли да не треба ништа говорити о ономе што се дешавало на робији. Међутим, ја сам, чини ми се исправно, био потпуно против тога, јер за мене је главна ствар била Отворено писмо, а не став појединаца. Тада сам говорио да комунисти морају да каже истину, јер мене у Цетињу неће питати о томе бабе и стрице, него ће доћи људи — комунисти који ће се интересовати и треба им рећи само истину, а никако прикривати скандале и подвале, па ма о коме се радило. Категорички ми је речено да то не смијем да радим и да ћу одговорати због тога. Одговорио сам да је то моја ствар и да је на мени да говорим само истину.

Је ли Јован Мариновић прије Вас изашао из затвора?

Јесте. Ја ћу Вам рећи оно што знам. Први дан кад сам дошао, не можда први, али други или трећи, Јован ми је заказао састанак код Влашке цркве. Нијесам знао какву је функци-

ју тада вршио Јован Мариновић, али сам претпостављао да је један од функционера Комунистичке партије чим ме позива на договор. Прво питање које ми је поставио било је: „Знаш ли ти директиву Партије?“ На ово питање сам одговорио: „Не знам о каквој се директиви ради“, на што је Мариновић рекао: „Да се ништа не смије говорити шта се у затвору радило“.

Да направим једну дигресију. Осамнаестог априла 1930. године погинуо је Марко Машановић. Мени је покојни Никола Машановић рекао да напишем неко пригодно сјећање на покојног Машановића. Између осталог, тада сам написао да је то један од првих интелектуалаца — комуниста у Црној Гори и сарадника покојног Јована Томашевића. Ово сам написао на рубрици за наше зидне новине. По културно-просвјетном раду код нас је радио у затвору неки Исмет Халдулаховић, професор из Босне. Наше зидне новине ишле су кроз све ћелије, односно ишле су код свих затвореника. Како је то свак прочитао, нико се није нашао да оспори то што сам написао о Марку Машановићу. То је била једна врста раскринкавања, а затим смо отворено причали о држању појединаца. О свему томе постојао је и полицијски записник. На суђењу је читано како је Милоша Петковића Петко Милетић одвео за Русију. Међутим, Бора Продановић је тада рекао (на суђењу нашој групи) да је то депласирана ствар и да оно што причају Црногорци да су пропатили, да је то епска пјесма у односу на Петка Милетића, који је само рекао своје име и ништа друго! Све нас је то вријеђало. Треба знати да ми нијесмо били заинтересовани толико да се раскринка Петко Милетић, колико они несрећници којима је пало у дио да их Петко годинама дави у затвору. Они су били заинтересовани. Једну ријеч ако неко проговори противу Петка његови људи су били спремни на све, и за нас је затвор био пјесма у односу на муке које смо имали са присталицама Петковим и са Петком. То Ви данас не можете да схватите. Наша помоћ састојала се ранијим затвореницима у томе, да смо ми отворено казали ко је Петко и шта представља он...

Да наставим о поменутом састанку са Јованом Мариновићем код Влашке цркве у Цетињу. Тада сам рекао Мариновићу да је за мене једина директива Партије Отворено писмо. Затим, да се свак раскринкао и раскритиковао изузев њега и његове групе. Рекао сам му да је слао читави извјештај у Митровицу са састанка Покрајинског комитета, а тај материјал је био нама доступан и ми смо га читали.

Раније сам рекао како су организоване и шта су значиле фебруарске демонстрације у Цетињу 1935. године, а Мариновић је у извјештају констатовао да смо ми организовали сељаци да доносе вреће и да пљачкају по Цетињу.

Хтио бих нешто рећи о питању Синдиката, што Ђуро Павићевић вјероватно неће признати, али ја о томе морам рећи.

Ради се о времену послје расцјепа. Залатао сам се свим средствима да се оздрави стање у синдикату и да се почне са радом. До расцјепа у Синдикату је дошло због тога што је Јован тамо хтио да поставља људе који ће само њега слушати. Најгора је ствар била што се у таквим приликама радило о младацима — обичним шепртима. Није то зло што су то били шепрти, него што се радило о томе да они нијесу имали појма о раду у синдикатима. То су били млади људи у односу на Ђура Павићевића, Николу Бољевића и друге старије другове, јер су ова двојица били обавијештени и могли су да разговарају са највишим синдикалним руководиоцима. Њих замијенити а бирати ову дјецу — можете схватити какве су биле последице тога! Дешавало се да су их позивали и говорили им: Одреците се Коста Ђуфке и Алексе Ђуфке, па ћемо вас примити у Партију и омогућити да радите у Синдикату. Међутим, ови другови су тражили да им се конкретно каже какве су то грехове починили Ђуфке, па ако то буде истина и доказано — они ће бити први противу нас. У Синдикату није било спорно питање начина борбе и питање надница, услова рада и томе слично, него је најтеже питање било — борба ко ће да буде на положају!

Једнога дана дошао је Бранко Петричевић и саопштио ми да је стигао један високи партијски руководилац и молио ме да дођем на разговор са њим. Пристао сам да одем. Тамо сам нашао Милована Ђиласа и Јована Мариновића. Том приликом ме је Ђилас упитао, колико се сигурно сјећам, овим ријечима: „Друже Ђуфка, Ви сте овдје популаран, масовик, а пошто је расцјеп међу овим радницима, јесте ли расположени да у интересу Партије преузмете тај задатак на себе и ту ствар уредите“. Одговорио сам да не само што сам расположен него да сам у том смислу и досад радио. Тада сам рекао и то: да је овај мој привремени прекид дошао мимо моје воље, али да ћу својим радом доказати и да ће ми Партија повратити повјерење. На изјаву да немам сарадника, он ме је упутио на Јована Мариновића. Тада сам рекао: „Да ли Ви знате ко је Јован?“ Даље сам говорио о Јовану као комунисти и човјеку, јер сам тада знао масу података о њему, а ишао сам и до детаља, тако да се Јован осјећао јако нелагодно и презнојавао се. Ђилас је на крају рекао да је у име Партије Мариновић дужан да ми пружи сваку помоћ. Пред Ђиласом сам рекао да Јовану уопште ништа не вјерујем. Ђилас је рекао: „Главно је покушати, односно да се проба па како буде“. Увјеравао сам Ђиласа да ће чим он буде напустио Цетиње Мариновић отпочети као и иначе са својим радњама и да од рада неће бити ништа. Ђилас је рекао да Мариновић мора да ради и да му он то наређује. Међутим, опет сам тврдио да је то митровачка школа и да он уопште не може без тога. Ђилас ме је на крају питао о Митровици и о стању у њој. Одговорио сам да — према ономе што знам, што сам ви-

дио и доживио тамо — могу да тврдим да су више од половине затвореника присталице Петка Милетића. Ђилас је био наљућен оваквим одговором и тврдио је да сам криво обавијештен, јер да тамо има свега једна врло мала група, а између осталих поменуо је: Стевана Бољевића, Василија Стајкића и неког Мајера. Василију Стајкићу давали су сваковрсне привилегије, слали га у болницу и сл. Тај исти Мајер који је написао књигу „Како се треба држати пред полицијом“, гдје је надугачко и нашироко изнио случај држања Петка Милетића, чујем да је данас неки високи државни функционер. Ђиласа нијесам могао никако да разувјерим, него је остао при тврђењу да постоји врло мала група уз Петка Милетића. Ђилас је утицао на Јована да ми стално даје легални и илегални материјал и овај је то прихватио.

Послије Ђиласовог одласка, Јован није са мном ријечи проговорио . . .

Група присталица Петка Милетића и Јована Мариновића, послије мог доласка из затвора, јавно ме је бојкотовала. Наговорили су чак и сељаке да нико од њих у нашој радњи није хтио ни хљеба да купи. Него, без обзира на њихову велику пропаганду и растурања Радничких новина о мом случају, они нијесу могли убиједити ово грађанство у то. Ево, Ви данас питајте кога сами хоћете и видјећете шта ће Вам ови људи рећи о мени. Ми смо били исправни и поштени људи и никоме нијесмо направили никакво зло, а одлично се знало ко је страдао, хапшен био, или прогањан. Партија је била ангажована да ме компромитује, али то ни њој није успјело.

Године 1939. позива ме Мјесни комитет, јер је требало да одржимо неки састанак. Дошао је Бранко Петричевић и тражио да дође Буро Павићевић, Алекса Ђуфка и ја. Договорили смо се, на моје тражење, да нађемо неко неутрално мјесто и одлучимо се за састанак код покојне Јокице Томашевић. Састанак је имао бити сјутра навече послије овог договора. Том састанку смо присуствовали Буро Павићевић, ја, покојни Алекса, Бранко Петричевић и пок. Ристо Лекић. На састанку се појавила струја са робије. Напустио сам састанак, а послије мене се задржао Алекса и Буро.

Ту смо донијели одлуку да се изгледе неспоразуми и да се предано ради. Међутим, сјутрадан, у пекарску радњу дошао је Ристо Лекић и поднио ми неку одлуку коју су они саставили, тражећи да то потпишем. Кад сам видио какав су скандал направили и да ту није ништа од онога што смо ми говорили, одбио сам га употребљавајући инкриминисане изразе. У тој одлуци, коју је донио Лекић, писало је да смо ми криви за расцјеп и за скандале који су се тада дешавали. Заправо, да сам ја крив за то и да сам ја наговарао раднике да не прихватају партијске директиве . . .

У неким документима се помиње да је 1936. године Ској распуштен?

Знам да су сви скојевци које је полиција ухапсила у Црној Гори 1936. године били пуштени кућама. Међутим, по подацима са осталих покрајинских комитета које је имала полиција да је Ској распуштен она је то схватила да је и наш Ској распуштен и сви су скојевци пуштени на слободу. Полиција је говорила да Ској као организација више не постоји. У затвору сам сазнао да је Ској распуштен.

Због чега је Ниша Милановић у почетку био бојкотован у Сремској Митровици?

Кад је био састанак Иницијативног одбора о којему сам већ говорио, прво је говорио Блажо Раичевић, а затим Ниша Милановић. Када је Ниша почео да говори, настала је ужасна дрека и морао је да побјегне у самицу. Ниша је захтијевао, пошто над Петком није вршена партијска истрага, да и он прође кроз ту истрагу да се докаже истина — какав је он човјек и да ли је истина оно што се о њему говори.

Рад у Сремској Митровици*

У вези са хапшењем Милетића на робији се причало доста. Добио је писмо Андрија Хебранг на робији од неке Лепе, како ли се звала жена Михаила Ивића Фома. Овај је Ивић био лажач у Народном позоришту и ту је живио, а Петко Милетић када је долазио свраћао је код њега. Једном приликом кад је Петко дошао, Фома није био код куће, него му је била само жена. Други пут кад је дошао коначио је код Лазара Ђуровића, чиновника Чешке банке. Полиција је знала да он тамо чешће долази и вршила је претрес Лазаревог стана. Није нашла ништа. Затим је извршен претрес Лазареве канцеларије и у једном сефу нађу неколико новчаница страног новца и питали су чији је то новац. Лазар је тврдио да се ради о његовом новцу. Био је ухапшен и над њим је вршена тортура. Затим је уследило хапшење Петково. Он је ухапшен у Оргошу, у пограничном мјесту према Мађарској. Ту га је ухватио обични општински пандур и одузео му неки специјални револвер. Затим је доведен у Београд, и ту је вршено његово исљеђивање. Лепа Ивић, Фомина жена (у вези с доласком Петковића код њих у Позориште), осуђена је била на 5 година робије. Она је написала писмо Андрији Хебрангу, гдје се говори да ју је Вујковић позвао и да је тамо затекла Петка Милетића гдје пуши и пије

* О раду у Сремској Митровици Ђуфка нам је дао посебно сјећање.

кафу са Вујковићем; затим да ју је Вујковић питао да ли познаје Милетића, те да је одговорила како је то провокација полицијска и да га уопште не познаје, а Петко да јој је тада рекао да треба све да призна, јер је и он то учинио; односно да се мора све признати. Тада је Вујковић почео да је удара, и како она прича, да јој је тада сломио један зуб. Касније ју је Вујковић отпустио, с тим што ће је опет звати, а она се у међувремену повезује са Оскаром Давичом. Сјутрадан је отишла у Државни суд и без икаквог записника била осуђена на 5 година робије. У писму је захтијевала да се та ствар расчисти, јер је она оглашена шпијунком, као и да су јој подметане и друге ствари са којима она нема никакве везе. Ово писмо јавно је у Сремској Митровици читао Андрија Хебранг. Нешто више о судбини ове жене није ми познато. Ево, одавде почиње дефинитивни пад Петка Милетића.

На робији смо организовали курсеве, као неку врсту школе, гдје смо учили дијалектички материјализам, национално питање и друго. Претходно би ти материјали били откуцани и умножени, и то добијамо у облику скрипата. Ту постоји курс од 1—4 године, а постојала је и специјализација. Постојао је огромни технички апарат који је перманентно радио. Шеф те техничке службе био је Иван Марковић, Херцеговац, касније народни херој. Ту је била маса материјала, тако да све то не би могла пренијети два камиона. Приликом прославе октобарске револуције ми смо 15 дана прослављали тај празник и организовали предавања. Организовали смо изложбе и разне свечане скупове. Сале су биле декорисане, испуњене транспарентима и разним графиконима, гдје се могло видјети како су различити облици привредног и друштвеног живота напредовали у Совјетској Русији. Прије оваквих прослава ми бисмо од старијег и угледнијег чланства организовали почасно председништво. Међутим, десило се (приликом једне наше прославе) да је дошао неки нови командир страже који је рекао да ми немамо дозволе за овакве скупове и да треба да се растуримо. Ми смо енергично протестовали. Овај је касније довео пет-шест жандарма, али ни то није помогло, јер смо ми у потпуности извели припремљени програм. Приликом прославе октобарске револуције имали смо у рукопису и приказивали смо „Побуну морнара у Боки Которској“. По завршеној прослави Управа затвора је покупила тај материјал и упутила га за Београд. Интересантан је случај Радивоја Давидовића, који је био осуђен од Суда за заштиту државе на 4 године. Међутим, у току издржавања казне био је осуђен два пута по 3 године и једанпут 5 година, тако да је укупно издржао 15 година. Зашто? Шта је он могао да учини? Он је могао да отпјева рецимо „Интернационалу“, или нешто друго да уради, и ништа више. Казну од 5 година за отпјевање „Интернационалу“ добило је 12 другова. Долазила је специјална комисија и суд, и испитивали колико се пјесма могла далеко чути од затвора. Ја Вас увјеравам да је било ту два камиона илегал-

ног материјала, и ми смо успијевали да то склањамо, било испод патоса, било у зиду, било изнад таванице и на друге разне начине смо се довијали да то полиција не открије. Имали смо разног материјала, као праћевинског, и то бисмо маскирали, префарбали, тако да за око није било ништа видљиво. Све је то била сумњива ствар и говорило се да је Петко имао своје људе које је плаћао.

Интересантан је случај са Мошом Пијаде, којег је Петко настојао свим средствима да уништи. О томе је, једном приликом, и Тито говорио. Ја ћу Вам рећи о чему се управо ради. Моша је био човјек који је радио и по 18 сати дневно, да се не зна ни када је он спавао. Од таквог рада био је исцрпљен, и то се јако физички на њему примјећивало. Дошао је до тога да је једанпут вагао 45 kg. Ми смо га на силу смјестили у амбуланту и одузели му наочаре, оловку, папир, књиге и други материјал — само да не би радио, јер то стање његовог здравља није уопште допуштало. Петкова група и Петко залагали су се и тражили да се тај човјек упуту у лудницу. Ето шта све нијесу радили!

Постојала је једна босанска група, од којих се сјећам Владимира Фрковића, Исмета Абдулаховића, Мухамеда Керкера, Мехмеда Луковића — Курта и Ченгића. Овога Ченгића, којег смо ми звали Фићо, требало је прогласити херојем. Знам да је на једном састанку Петко Милетић, залажући се за овог Ибрахима Ченгића, рекао како Босанци немају снаге да прогурају између себе ни једног јединог човјека.

У затвору је било и нешто усташа. Сад о томе размишљам, шта ће усташе са комунистима?! Петкови људи су их приказивали као националне револуционаре. А већ је било познато ко су усташе и каква је њихова намјера, јер то није била национална организација него реакционарно-фашистичка, што су и каснији догађаји потврдили.

На шта се односи садржина писма Кића Шћеповића које сте ми показали?

Познато је било да сам ја у Митровици био љути противник Петка Милетића и знало се да ћу последије затвора радити у истом смислу. Тито је 1959. године рекао да је са уништењем групе Петка Милетића уништена и послједња партијска фракција у земљи. Тито је тада рекао и то — да је то била опасна група. Откуд сад да постоји фракција ђуфкиста?!

Писмо Шћеповићево:

Прво, они су знали са каквом сам ја акцијом отишао у Црну Гору. Друго, ово „доктор“ односи се на Блажа Раичевића. У „Радничким новинама“ је писало да ми експлоатишемо

раднике и да једном човјеку (којега су они врбовали) нијесмо платили дневнице (Ђуфке). Врло је значајан био онај мој чланак који сам написао за зидне новине поводом смрти Марка Машановића, јер се у Митровици говорило да је оснивач Комунистичке партије у Црној Гори Петко Милетић, а што се то приписује неком адвокату Јовану Томашевићу — то је ствар опортуниста и малограђанских схватања, јер наводно свијести радника више је импонирало да организатор Партије буде један интелектуалац него Петко Милетић. Поводом годишњице смрти Марка Машановића — његов брат, Никола (који је био у дубровачкој групи), рекао ми је да треба нешто да напишем о Марку и ја сам то урадио.

Са Нишом Милановићем сам разговарао на Голем отоку. То је врло тежак човјек, а ако има неке своје слабости, он не жели о томе да разговара, него ће то одбити на један врло дрзак и њему својствен начин.

Једном приликом сусрео сам се са Лазаром Ђуровићем и желио сам да разговарам о једном нашем ранијем сусрету. Том приликом сам рекао: „Лазаре, желим са тобом да разговарам о неким нашим стварима, али волим да само речем истину“. Било је ту још много присутних другова, и ја сам рекао Лазару: „Ако не буде истина ово што ти кажем, реци ми да лажем“. Сви присутни су устали. У вези са овим случајем Лазар ме је предухитрио и рекао како нијесам ја у праву и покојни Алекса — а све у вези са случајем Петка Милетића. Тада је он рекао (мислећи на Милована Ђиласа) да је овдје окоро био неки човјек из највишег партијског руководства који је такође тврдио да ја са братом нијесам био у праву. Ово је проносио Јован Мариновић. Тада сам рекао Лазару да нијесам никад ништа говорио, јер иако нијесам био члан Партије ја сам многе ствари држао као конспиративне. Рекао сам му да су код мене долазили Марко Радовић и Божо Љумовић и да ни њима нијесам казао да је долазио Милован Ђилас и са њим разговарао. Тада сам рекао да сам ја разговарао са Ђиласом и да је ту био присутан и Јован Мариновић, „а ако ти је Јован нешто рекао, онда га доведи да се нас двојица суочимо и тако ћемо видјети ко лаже“. Међутим, Лазар то одбија.

Ово сам поновио пред Николом Лекићем и питао га: „Да ли је ово истина“. Лазар је то потврдио и Никола му рече: „Зашто то нијеси поставио пред Партију?“ „Онда би ме прозвали Ђуфкистом“. Да се ствар разјасни, поред Мариновића, ограђивао се и Никола Лекић,

Е, видите сад како су ствари стајале и како се према мени поступало! Из свега овога, и из оваквог стања ствари, произлази да је овдје и касније популарисан Петко Милетић, а ми смо окривљивани као људи који га клеветамо. О свему овоме питајте Симу Никова Мартиновића и он Вас неће лагати, јер је и он био присутан овоме разговору.

Послије Вашег доласка из Сремске Митровице и сукоба, да ли сте Ви у Цетињу имали свој круг људи?

Боже сачувај! О томе зна Ђуро Павићевић, јер су њему и осталим наређивали и захтијевали од њих да нас бојкотију. Ја нијесам купио људе, јер као човјек нијесам рачунао да је потребно да организујем своју групу. Ја сам једноставно захтијевао (послије њихове интервенције) да они о нама не воде рачуна, јер ћемо ми читаву ствар расправити једино пред Партијом.

Због чега је 1938. године дошло до тих сукоба?

До сукоба је дошло због Јована Мариновића. Било их је још, а не само он, као: Васо Прља, Марко Радовић, Петар Радовић, Ђуро Меденица и други...

Не сјећам се добро, али Ви провјерите како су пали Пејовићи у Подгорици, јер су имали претходно свађу са Божом Љумовићем и назвали су их троцкистима...

Ви сте ми показали карту коју сте писали Алекси (датирана са 11. XII 1937). На шта се односи њена садржина?

Блажо, то је један наш пријатељ, а Јошо његов брат. Овај Јошо (Јовановић) је био месар, иначе наш симпатизер, на којег смо рачунали као на члана Партије... „Весели ме да је рад у Дому отишао на боље“ — ради се о Радничком дому. Значи да је оживио рад и да су почели да раде. Што се наводе тешкоће у раду због недостатка људи — зато што су искусни људи компромитовани, а млади неуди, неће моћи да раде. „Ђуро“ — ради се о Ђуру Павићевићу, синдикалном функционеру из Цетиња...

Којих се сјећате учитеља комуниста?

Сјећам се Николе Ковачевића, Милована Анђелића, Марка Машановића, Павла Жижича, Васа Вукмировића и Лазара Лопчића. Било их је још. Заправо, то су учитељи које сам познавао. Поред њих, овдје је живио и учитељ Милутин Поповић и неки Шпадијер. Да ли су сви ови учествовали и организовали учитељски штрајк — не бих могао да кажем. Вјерујем да се ту поставило питање материјалног положаја учитеља, јер су врло слабо били плаћени. Сјећам се Павла Жижича, када га је 1920.

године тражио Јован Томашевић, јер је требало истаћи кандидате на листу Комунистичке партије. Жижић је пристао да се трими за кандидата, али уз услов да му се одреди „достојно мјесто“, како је он тада то говорио. Знам да је овим Јован Томашевић био револтиран и да је дошло до љутње на рачун Жижића.

Од професора између два рата који су били блиски напредном покрету сјећам се Милана Вукићевића, Стојана Божовића, Виде Латковића и Блажа Лопичића, који није овдје радио већ у Сплиту. Поред ових, знам као напредне Љуба Вушовића, Вукомана Цаковића и Николу Лопичића.

Од Обзране па до 1934. године да ли је партијска техника у Цетињу организовано радила?

Организовано постојала није. Дешавало се да смо понекад користили машину и набављали други материјал, од случаја до случаја. Приликом наших празника истицали смо заставе, писали летке, прогласе и др. Штампане ствари куцали су нам људи на које смо се могли ослонити, а који су радили по разним установама у Цетињу. Летке смо састављали заједнички, а понекад је то Бошко радио сам. Материјале које смо радили у партијској техници нијесмо дуго задржавали код себе, највише ако би се десило 1 до 3 дана, ако је требало чекати да наиђе шофер по коме би тај материјал упутили. Шофери су били: Павле Бећир, Кићо Шћеповић, Бећо Лазаревић, Душан Секулић и други.

Ко је био повјереник „Радног народа“ у Цетињу?

Петар Дервиш:

Најактивнији су били радници који су практично сачињавали то напредно језгро, и уколико нијесу били чланови Партије били су њени симпатизери. Него, било да се ради о штрајковима, демонстрацијама и другим акцијама, постојала је могућност да они буду ухапшени. Како су то били породични људи, поставило се питање збрињавања њихових породица. То није било лако ријешити. Могло се рачунати на пријатеље и рођаке за неколико дана, али збрињавање породица на дужи вријеме није било лако ријешити. Такве људе ми смо морали да чувамо. Они су били расположени да уђу у Партију, али им то нијесмо дозвољавали, из разлога који сам управо навео.

Растурање листа „Радни народ“ било је организовано преко курира који су га доносили овдје. Није се никада десило да лист дође преко поште, јер би постојала опасност да га пронађе полиција. Све пошиљке за Партију и њен рад добијали смо

преко шофера. За јачу организацију нама су недостајали кадрови... радило се о људима истих или сличних квалитета, а приближно једнаких духовних преокупација.

Да ли је до 1929. године постојао Мјесни комитет Партије у Цетињу?

Године 1924. или 1925. постојао је. Године 1927. или 1928. овдје је основан и Окружни комитет, и присуствовао сам састанцима Покрајинског комитета као члан Окружног комитета. Колико се сјећам, у Цетињу су биле четири партијске ћелије, у којима је радило до 12 чланова. Симпатизера и људи на које смо рачунали имали смо много. Поред овога, постојале су и скојевске организације. Са њима су радили Блажо Јовановић (Коза) и Владо Дагчевић, касније и Алекса Ђуфка. Овдје живи Нико Симов Мартиновић, човјек који пише о тим стварима и који је обавијештен, али у исто вријеме и човјек који многе ствари импровизује. До ове године, заправо до 1929, овдје смо примали другове које је слао Централни комитет. Једанпут је долазио Иван Корски, 1928. или 1929. године. Знам да ми овдје са Цетиња нијесмо имали вањске везе, изузев преко главног пункта — Котора. Сјећам се једног каснијег случаја када је долазио један друг и обратио се лично на мене. Овуда је чешће пролазио за Подгорицу покојни Адолф Мук.

Шта ми знате рећи о Брацану Брацановићу?

Он је убијен у полицији у Београду. О томе се мало причало и утисак је да са њим није било нешто у реду. Касније се о њему почело више говорити. У ово сам сигуран.

Да ли је 1929. године било хапшења у Цетињу?

Неког масовног хапшења није било. Полиција је имала своје методе.

Послије Вашег повратка са робије 1938. године како је партијско руководство гледало на оне који су се приликом хапшења повукли у илегалност?

Ја сам Вам већ говорио о томе како смо ми добили писмо и били обавијештени о провали. Били смо за то да се оклоне сви руководећи људи — не зато да се чувају главари, него да се чува Партија. Јер ако буде проваљен један члан ћелије, он

неће имати много да прича пред полицијом и кад би хтио, јер ће само причати о хелији, а ако би пао неко из руководства, он би могао да прокаже све. Према томе, руководићи људи требало је да бјеже у шуму и да се повуку у илегалност. Рецимо, Блажо Јовановић је био мања личност и човјек мање потребан Партији него што је то био Ниша Милановић, па се Блажо повукао а Ниша је ухапшен.

Најинтересантније за период од 1929. до 1934. године јесте то што руководства која су била на челу Партије нијесу била дорасла за тај позив. Рађено је кампањски и свака организација била је остављена самој себи.

Који су црногорски комунисти послје 1920. године пошли у Совјетски Савез?

Године 1925. отишао је из Подгорице Марко Пргуровић-Мандушић, а 1927. из Цетиња Јован Радунковић. Тамо је отишао и Марко Машановић. Ми нијесмо донијели одлуку за његов одлазак, него је то учинила његова организација.

У чему су се у Цетињу до 1929. године састојале прославе Првог маја и Седмог новембра?

Покушавали смо да на неки начин обиљежимо те празнике, али смо били малобројни. Покушавали смо да то организујемо преко састанака, али је са тим врло тешко ишло. Наше акције су биле запаженије послје добијања Дома. А Дом смо поново добили 1924. године.

Главни смисао прославе био је да тога дана радници не иду на посао. Онда би се окупили негде ван града и ту би неко говорио о значају Првог маја или Седмог новембра. Радници су били закићени црвеним ружама. Полиција је ишла код послодаваца и тражила од њих да кажу имена радника који нијесу долазили на посао за 1. мај или 7. новембар. Поред тога, тражено је да таквог радника не смију држати даље на послу.

Раднички дом узели смо под закуп. Повео бих Вас у згодњујој прилици да Вам покажем ту кућу, која је у свему сачувала облик какав је имала приликом нашег рада. Тамо су постојале просторије гдје смо одржавали састанке, као и просторије за кафану, гдје смо одржавали зборове. Водили смо рачуна да се нешто уштеди од кафе, јер је требало плаћати кирију. Одржавали смо приредбе и те смо приходе користили. Приредбе су одржаване сваке суботе, а ако не — онда би се организовале игранке са обавезним културним програмом, јер је при Дому радило више сталних секција.

*Да ли се сјећате штрајка у Православној богословији
1926. године?*

Чини ми се да смо на тај штрајк гледали као на ствар личног сукоба, а да му се касније приписао незаслужено комунистички карактер. Ја нијесам лично обавијештен, али знам како се тада говорило. О овоме би могли да Вам кажу Ђуро Павићевић и Панто Вушуровић. Него, у сваком случају, свака је масовнија акција истовремено и политичког карактера, без обзира на њен повод...

Ј. Р. Бојовић